

О.М.Донік*

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНО-КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА УКРАЇНИ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті проаналізовано етнічно-релігійний склад купецтва України як верстви з окремим соціально-правовим статусом, динаміку його чисельності протягом вказаного періоду. З'ясовано, що панівні позиції в торгівлі й промисловості займали гільдійці неукраїнського походження.

В умовах становлення у сучасній Україні ринкової економіки та формування господарської еліти в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, передовим загоном якого, за традицією, було купецтво. Історія цього стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України XIX – початку XX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового про шарку, основу якого становило саме купецтво.

У вітчизняній історіографії на сьогодні практично відсутні спеціальні узагальнюючі праці з історії купецтва XIX – початку XX ст., проте існує література, в якій розглядаються окремі аспекти цієї проблеми. До 1920-х рр. цілеспрямованого вивчення діяльності купецтва не проводилося, і праці, що торкалися даної проблематики, мали загальний характер¹. В історіографії 1920-х – середини 1930-х рр. при дослідженні багатьох проблем, пов'язаних із місцем українського господарства в економіці Російської імперії та характером українсько-російських торговельних взаємин, значну увагу було приділено з'ясуванню питання національного складу купецтва України².

Із другої половини 1930-х рр. діяльність купецтва як окремого стану перестала бути об'єктом досліджень радянської історіографії, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що у XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний до пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени. Із цього часу економічні інтереси російського та українського народів і господарських теренів розглядалися як такі, що не мали суттєвих суперечностей. До початку 1990-х рр. з'явилася низка праць радянських істориків, в яких у загальноросійському контексті досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження й склад, питома вага у соціальній структурі пореформеного суспільства, процес первісного нагромадження, торгово-промислова політика уряду, роль іноземного капіталу в економіці країни, суспільно-політична діяльність підприємницького класу тощо³. Зокрема, запропонована І.Ф.Гіндіним концепція регіонально-галузевої типології російської буржуазії, яка залишила помітний слід в історіографії, указувала на різноманітність рівня капіталістичного розвитку та основних груп буржуазії, до яких було віднесено петербурзьку, московську і численну, але слабо економічно й політично розвинуту буржуазію імперської провінції, у тому числі й України⁴.

Українські радянські історики (І.О.Гуржій, Б.А.Кругляк, І.С.Слабеев, Л.Г.Мельник та ін.) висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII –

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: donnik@ukr.net

початку XX ст., однак питання про питому вагу та значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців із торгівельною та промисловою буржуазією⁵.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви розпочалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє двадцятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду – особливості розвитку стану, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміку чисельності, соціальну мобільність, соціокультурну активність, побут, риси ментальності тощо. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні⁶. На тлі розрізнених студій з історії російського провінційного купецтва помітно виділяється західносибірська історіографічна школа, що зародилася ще в радянський час⁷.

В Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, який виник в роки незалежності, історія купецтва вивчається фрагментарно. До цього часу у вітчизняній історіографії проблема залишається недостатньо розробленою. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі у XIX ст. розглядалися у працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.⁸ Окремих аспектів історії купецтва в Україні на початку XIX ст. торкався О.І.Гуржій⁹.

В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану. Так, у дисертаційній праці Ю.А.Белікова на прикладі важливого у соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор зробив висновок про значну суспільну активність харківського провінційного купецтва у вказаний період¹⁰.

З'явилися наукові студії також про окремих найбільш відомих в Україні підприємців – Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразлі та інших¹¹, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

Таким чином, історія купецтва XIX – початку XX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається недостатньо вивченою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики. Тому постає, серед іншого, завдання розглянути купецтво України XIX – початку XX ст. як окрему соціальну групу з етнічною структурою, проаналізувати джерела її формування і чисельність. При цьому автор трактує купецтво у широкому аспекті як прошарок підприємців, які безпосередньо належали до купецького стану або походили з нього, із часом набувши більш вищого соціального статусу.

Умови формування й діяльності купецтва підросійської України в XIX ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку не тільки в економічному, а й етнічно-конфесійному планах. На початку XVIII ст. Україна була ще здатною до всебічного розвитку на власній («природній») економічній основі, коли займала активні позиції в міжнародній торгівлі. Згодом під тиском колоніальної політики російського уряду змушена була зійти з цього історичного шляху, перетворившись на «національну область», що мала обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини XIX ст. українські землі залишалися сільськогосподарським регіоном, який постачав сировину для російського та іноземних ринків. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей період нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами у складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці. Чимало міст України все більше відривалися від землеробства, поступово перетво-

рюючись на торговельно-промислові осередки, серед яких найбільшими на середину XIX ст. стають Одеса, Київ, Бердичів, Миколаїв, Херсон, Харків, Житомир, Сімферополь (мали в 1856 р. понад 20 тис. осіб населення).

Товарообмін між містом і селом, зв'язки з місцевими та віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки діяльній участі у цьому процесі представників купецької верстви, які активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість.

Разом із посиленням торговельних відносин протягом першої половини XIX ст. в Україні неухильно збільшувалась і загальна кількість купців. Шлях досягнення успіху на комерційній ниві пролягав через величезне працелюбство, самоорганізованість, самоосвіту, нагромадження необхідних зв'язків, досвіду, і, зрештою, талан. Типовою для представників купецького стану була кар'єра, яка послідовно пройшла через такі щаблі: крамничний хлопчик – прикажчик – самостійний купець. Купецькі діти, як правило, проходили навчання й практику торгівлі в магазинах та крамницях, які належали родині чи знайомим, на ярмарках. «У тутешньому торговому світі, – відзначали Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, – безперестанно повторюється наступне явище. Хлопчик років 13–14, син міщанина чи збіднілого купця, поступає в яку-небудь крамницю; через 5–6 років роботи у крамниці, привчившись або, точніше кажучи, звикнувши до торгівлі, призначається прикажчиком. ... Проживши ще кілька років та нагромадивши 3–4 тис. руб., він залишає господаря з метою самому розпочати власну справу»¹².

Якщо у 1815–1833 рр. приріст населення в українських губерніях становив 16%, то чисельність представників купецького стану збільшилася на 77%¹³. За даними статистика К.Германа, у містах України в 1816 р. проживало 9400 купців¹⁴. А згідно з підрахунками П.Г.Риндзюньського, зробленими на основі матеріалів державних окладних книг, того ж року кількість купців (ревізьких душ) в українських губерніях (без Херсонської) становила 5002 особи, а в 1854 р. в усіх 9 губерніях їх уже налічувалося 40 294 особи (див. табл. 1). Якщо не брати до уваги Херсонську губернію, чисельність купецтва в межах України за вказаний час збільшилася в 6,8 раза. Статистичні дані, згідно з таблицею 1, вказують і на той факт, що з 1808 по 1824 рр. в жодній українській губернії кількість купців не збільшилася, а, навпаки, зменшилася.

Табл. 1. Зміна чисельності купців в українських губерніях (ревізькі душі; 1800–1854 рр.)¹⁵

Губернія	1800 р.	1808 р.	1816 р.	1824 р.	1827 р.	1854 р.
Волинська	975	527	214	214	910	4103
Катеринославська	–	–	895	598	850	4110
Київська	474	786	246	191	795	7281
Подільська	1046	1205	207	131	823	6915
Полтавська	1102	1599	670	546	766	2843
Таврійська	–	874	379	131	497	2955
Харківська	–	991	639	525	930	2360
Херсонська	–	–	–	–	881	6094
Чернігівська	3221	5864	1752	534	1247	3632
Усього	–	–	5002	–	–	40 294

Як правило, купці губерньського міста становили найвпливовішу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губерніях

ських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, у Києві – 1388. Ці міста були на той час найбільшими регіональними центрами торгівлі¹⁶.

Зі зростанням кількості купців збільшувалися суми їх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс з 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові 1851 р. було оголошено купецьких капіталів: 1-ї гільдії – 99, 2-ї – 30 і третьої – 351 на загальну суму 1 млн 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. було оголошено капіталів: по 1-й гільдії – 75, по 2-й – 132, по 3-й – 2690. Купецький капітал тут становив того року разом 8 млн 373 тис. руб. На 1861–1862 рр. у містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів по всіх трьох гільдіях¹⁷. Зростання протягом 1830–1850-х рр. кількості купців і купецьких капіталів відбувалося здебільшого за рахунок 3-ї гільдії, що пояснювалося участю в купецькій діяльності представників нижчих станів, насамперед міщан і селян, які мали дрібні капітали і могли записатися лише до цієї гільдії, досить значними податками за отримання купецького свідоцтва, відсутністю великої вигоди від торгівлі по перших двох гільдіях. Хоча винятковими правами здійснювати зовнішню торгівлю володіли купці 1-ї гільдії і зі значними обмеженнями – 2-ї, ця перевага мала менше значення, ніж звільнення від рекрутчини, яке поширювалося на купців усіх трьох гільдій.

Епоха реформ 1860–1870-х рр., яка супроводжувалась лібералізацією податкового законодавства, відкрила доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення. Це завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами катерининського періоду. На тлі ринкового розвитку підприємницької діяльності скасування в 1863 р. 3-ї гільдії вже протягом наступних десятиліть призвело до істотного скорочення кількості представників купецького стану, утім, і надалі гільдійське купецтво в Україні залишалося основною частиною підприємницького прошарку.

Відомі російські дослідники О.М.Боханов, а за ним Б.М.Миронов, наводять дані, які свідчать, що у межах європейської частини Росії (без Польщі і Фінляндії) за майже чотири пореформені десятиліття спостерігалось більш, ніж дворазове зменшення складу купецького стану. Так, у 1863 р. тут нараховувалось 235,7 тис. купців чоловічої статі, в 1870 р. – 208,4 тис., а в 1897 р. – уже 116,4 тис.¹⁸ Основну причину скорочення чисельності купецтва вони вбачають у лібералізації торгово-промислового законодавства останньої третини XIX ст., яка сприяла тому, що до кінця століття значній частині ділових людей, особливо тим, котрі ще не досягли вершин у торгово-промисловій діяльності, не обов'язково було записуватися до купецького стану. Наприклад, 1862 р. у Волинській губернії більш-менш заможних купців налічувалося 2262, а вже 1887 р. їх було 1092, тобто загальна кількість за цей час у губернії зменшилася вдвічі¹⁹.

Водночас було логічним, що з розвитком капіталізму зростала кількість купців у містах. У тій же Волинській губернії 1848 р. купців і почесних громадян у містах налічувалося 1867 осіб, а у повітах – 3782 особи (разом 5649 осіб, що становило 0,4% всього населення губернії). Через 35 років, у 1883 р., у містах купців і почесних громадян налічувалося вже 5318 осіб, а в повітах – лише 2705 (разом 8023 особи, що становило ті ж 0,4% всього населення Волинської губернії). Таким чином, у відсотковому відношенні до всього міського населення губернії, якщо порівнювати з 1848 р., кількість купців і почесних громадян у містах збільшилася у 1,5 рази²⁰.

Матеріали I загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути як чисельність, так і етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній з урахуванням членів купецьких родин²¹. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (в порядку зменшення чисельності) у таких українських містах: Київ – 5064, Одеса – 4965, Харків – 3585, Катеринослав – 2364, Кременчук –

1527, Бердичів – 1446, Миколаїв – 1424, Полтава – 1192, Єлисаветград – 1047, Сімферополь – 1063, Житомир – 888, Херсон – 886, Севастополь – 802, Феодосія – 683, Ромни – 645, Суми – 598, Павлоград – 561, Керч – 556, Маріуполь – 513 осіб. У 14 українських містах кількість купців становила від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст. У решті їх було менше 200 осіб. Загалом за переписом 1897 р. частка купецтва у складі міського населення України (3 млн 085 тис. осіб) становила 2,19% і перевищувала загальноросійський показник – 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районах²². До середнього відсотку наближалася кількість купців у Києві (2,04%), Харкові (2,06%), Катеринославі (2,1%), Сімферополі й Сумах (по 2,17%). Більшою вона була в Полтаві (2,22%), Кременчуці (2,42%), Ромнах (2,68%), Бердичеві (2,7%), Феодосії (2,83%), Павлограді (3,57%). Водночас у частині великих і значних торгових міст відсоток купців був меншим від загальноукраїнського показника. Так, в Одесі він становив 1,23%, Житомирі – 1,35%, Херсоні й Севастополі – по 1,5%, Миколаєві – 1,55%, Маріуполі – 1,65%, Керчі – 1,68%, Єлисаветграді – 1,7%. Провідну роль тут, за винятком Житомира, відігравали досить заможні комерсанти (відповідно, їх чисельність була не такою вже і великою), ділові інтереси яких зосереджувалися на закордонній торгівлі. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить влучно відображала його значущість саме у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки купці концентрувалися навколо економічних центрів (як правило, головних міст губерній), справляючи вплив на економічне, суспільно-політичне та культурно-освітнє життя того чи іншого регіону.

Тенденція відчутного скорочення до початку XX ст. чисельності купецтва, пов'язана з реформою про промисловий податок 1898 р., яка розірвала безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, вочевидь була характерною для всіх українських губерній. Попри відчутне зменшення чисельності гільдійського купецтва напередодні Першої світової війни, воно, як і раніше, об'єднувало найбільш енергійних підприємців, що становили ядро заможних господарників України.

Статистика платежів за вибір свідоцтв на підприємницьку діяльність і належність до купецтва дає нам можливість визначити, якою в українських губерніях була питома вага підприємців, котрі намагалися вступити до купецького стану після 1898 р. Для цього потрібно порівняти два показники – кількість промислових свідоцтв, виданих на 1897 р., що передував реформі системи оподаткування, і кількість гільдійських документів вищих розрядів, викуплених на 1899 р. Перший показник (згідно з вимогами положень 1863–1865 рр.) фіксував кількість свідоцтв (патентів) «основного збору», тобто загальне число платників промислового податку. Другий був запроваджений новим Положенням 1898 р., яке зобов'язувало сплачувати за право користування становими привілеями, крім основних податків, ще і додатковий гільдійський податок²³. Таким чином обривався прямий зв'язок між підприємництвом і належністю до купецтва. Однак саме тому офіційна статистика, яка здійснювала, починаючи з 1899 р., облік купецьких свідоцтв, містить найбільш повну інформацію про чисельність представників купецького стану (без членів родин).

Як видно з таблиці 2, у 2-й гільдії кількість осіб, які побажали скористатися становими правами, становила в усіх 9 українських губерніях лише 32,6% (7337 гільдійських свідоцтв у 1899 р. проти 22 535 патентів у 1897 р.). Порівняння даних по губерніях дозволяє виявити регіональні особливості. Найменше намагалися записатися до купецтва «другогільдійці» Катеринославської (7,8%), Харківської (13,2%), Волинської (17,3%) губерній. На протилежному полюсі – Таврійська (49,1%) і Херсонська (49,4%) губернії.

Табл. 2. Кількість виданих на 1897 р. промислових свідоцтв і викуплених на 1899 р. гільдійських свідоцтв²⁴

Губернія	Свідоцтва (патенти) на 1897 р.				Станові купецькі свідоцтва на 1899 р.	
	1-ша гільдія		2-га гільдія		1-ша гільдія	2-га гільдія
	річні	піврічні	річні	піврічні	–	–
Волинська	50	1	1438	85	19	250
Катеринославська	102	4	3109	263	59	243
Київська	494	37	2869	223	471	1141
Подільська	48	3	1336	84	15	344
Полтавська	32	1	2023	124	20	978
Таврійська	48	3	2682	170	20	1317
Харківська	111	4	3628	192	82	478
Херсонська	235	21	3632	299	148	1797
Чернігівська	31	–	1818	100	19	789
Усього	1151	74	22 535	1540	853	7337

Частка купців, які вирішили вступити до 1-ї гільдії після 1898 р., була значно більшою. Як і у 2-й гільдії, тут досить чітко проглядаються регіональні особливості. Зокрема, у Київській губернії таке співвідношення становило 95%, у Харківській – 73%, у Херсонській – 63%, у Полтавській – 62%, у Чернігівській – 61%, у Катеринославській – 58%, у Волинській – 38%, у Подільській – 31% (середній показник по 9 українських губерніях – 74,1%). Таким чином, у 1899 р. підприємці України бажали скористатися наданим їм правом набути купецькі станові привілеї більш престижної 1-ї гільдії, до якої намагалися вступити найбільш заможні підприємці та представники тих етнічних груп, на яких поширювалися обмеження щодо торгово-промислової діяльності, насамперед євреї.

Різниця у загальній динаміці кількісного складу двох гільдій говорить про те, що міркування престижу і намагання долучитися до корпорації першогільдійців, що давало більший обсяг привілеїв, слугували основним мотивом при виборі підприємцями станової належності. Схожа картина проглядалася і у межах усієї країни. Так, за даними М.К.Шаццлла, із 1899 до 1912 рр. кількість купців 1-ї гільдії в Російській імперії збільшилася майже на 20% (із 3989 до 4871 особи), а 2-ї гільдії – зменшилася майже на третину (з 38 375 до 26 439 осіб)²⁵.

Тут слід указати і на ту особливість, що сформована до кінця XIX ст. станова система не справила відчутного впливу на розвиток підприємництва в Україні. Лише менше третини всіх платників промислового податку скористалися правом вступу до купецтва. Таким чином, дані станової статистики можна використовувати лише для характеристики динаміки соціальних процесів усередині окремих станів.

Розглянути такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану в межах усіх 9 українських губерній, дозволяє перепис 1897 р. (на основі даних про рідну мову). Зокрема в Україні на цей час найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека²⁶. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які становили всього 4,2% населення Росії²⁷.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. За чисельністю переважали представники єврейського і російського етносів. Українці, задіяні, головним чином, у сільському господарстві, мали набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Існував прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

На відміну від губерній Центральної Росії, кількісне домінування єврейського купецтва (за даними перепису 1897 р.) не тільки в містах Правобережної України, яка тоді офіційно йменувалася Південно-Західним краєм, а й у міських центрах Південної та на більшій частині Лівобережної України, було викликане правовими нормами та історичним розвитком, насамперед входженням значної частини українських земель до смуги єврейської осілості, запровадженої імператрицею Катериною II у 1791 р., а також сильними позиціями єврейства у традиційних для представників цього етносу формах господарської активності – торгівлі, оренді, відкупках, лихварстві тощо.

Повернення єврейського населення до міст Правобережної України відбулося під час поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., майже через півтора століття з моменту їх вигнання за часів Богдана Хмельницького. Понад 600 тис. євреїв після анексії колишніх східних польських воєводств стали підданими російського імператора²⁸. Запровадження Катериною II смуги єврейської осілості зобов'язало їх селитися і займатися торгівлею лише у визначених для цього районах. Відтоді євреї почали перебиратися насамперед до тих міст і містечок Правобережної України, де спостерігалось жваве економічне життя. Зокрема, можна частково погодитися з М.П.Драгомановим, який дозволив євреям селитися саме на українських землях уважав засобом економічної експлуатації українців російським урядом²⁹.

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживали 1 млн 645 тис. євреїв, що становило 8% загальної кількості населення. За чисельністю євреїв в Україні посідали третє місце після українців (20 млн 600 тис.) та росіян (2 млн 085 тис.). Найбільше євреїв мешкало в Київській, Подільській та Волинській губерніях – 1 млн 048 тис. Міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1 млн 460 тис. до 2 млн 988 тис. осіб, на 33% складалося з євреїв³⁰. У деяких містах і містечках Правобережжя чисельність останніх сягала половини й більше всього населення. Наприклад, 1883 р. у Бердичеві Київської губернії мешкало 74 879 чол., з яких 64 425 (86%) були євреями; в Умані, відповідно, 24 489 і 17 651 (72,1%); у Кам'янці-Подільському – 29 103 та 16 878 (58%); у Житомирі – 56 097 і 27 064 (48,2%). Чимало їх проживало і в найбільших містах Півдня та на Лівобережжі. Так, в Одесі і Катеринославі євреї становили по 35% населення, у Кременчуці – 45%, у Полтаві – 20%, у Херсоні – 30%, у Керчі – 9,8%³¹.

Саме євреї, попри низку дискримінаційних заходів російського уряду, маючи могутній природний потяг до посередницької діяльності, виявилися найбільш підприємливим етносом, що безпосередньо проявилось у кількості гільдійців. Так, за переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї (враховувалися всі члени родини) становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у тому ж Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб³².

Тільки у Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу – відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали

представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9 губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богодухів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще деяких. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище посідали купці-росіяни³³. За словами І.С.Аксакова, ці міста уже в першій половині XIX ст. були витвором саме російського купецтва³⁴. Так, у вищезазначеному губернському центрі в 1897 р. проживали 2451 купець-росіянин, 678 купців-євреїв і всього 199 купців-українців³⁵.

Відомий учений І.О.Житецький у своєму історико-етнографічному нарисі «Євреї в Південній Росії», опублікованому на сторінках «Киевской старины», зазначав: «У період, що розглядається, уся торгівля малоросійських областей, крім Харківської губернії, частини Курської і Воронезької та землі Війська Донської, а також Кубанської області за невеликим винятком перебуває у владі євреїв, до того ж, посилення єврейської торгівлі відбувається пропорційно густонаселеності євреїв, давності їх перебування на відомих пунктах і центральності самих пунктів: на Лівобережній Україні і Новоросії частина торгівлі належить великоросам, грекам і навіть туземцям, на Буковині – німцям і угорцям, у Галичині – німцям, але у центрі єврейського поселення – Південно-Західному краї і в малоросійських частинах Північно-Західного краю та Привіслинського – торгівля майже цілковито залежить від євреїв»³⁶.

Визначаючи характерні риси єврейської торгівлі, І.О.Житецький указав на широке коло інтересів і відсутність чіткої спеціалізації торговців цього етносу, розрахунок на найшвидший обіг капіталу, взаємодопомогу та взаємозв'язок між комерсантами, надзвичайно високу густину торгівельної мережі, свідоме прагнення стати «зі своїми операціями ближче до темної маси народу». Зрештою, у праці цього етнографа, як і в інших авторів³⁷, євреї-торговці звинувачувалися у нечесному підприємництві, монополізації найважливіших галузей торгівлі, а нерідко і відвертому шахрайстві.

Утім деякі дослідники наголошували й на позитивних сторонах підприємницької діяльності євреїв, яка сприяла економічному розвитку українських земель. Згадуваний нами І.С.Аксаков, підкреслюючи важливу роль «заповзятливого та енергійного єврейського племені», наголошував: «Головна користь від них та, що вони, посилюючи роздрібну торгівлю на ярмарках, посилюють обіг дзвінкої монети»³⁸. Адже саме здебільшого євреї постачали готівку на українські ярмарки. Цей дослідник також вважав, що єврейські торговці були першими помічниками російських купців в їх просуванні на український ринок. Невипадково І.Озеров у своїй передмові до книги В.Зомбарта «Євреї й господарське життя» стверджував, що саме з «єврейським елементом» значною мірою був пов'язаний більш стрімкий економічний розвиток західних губерній Російської імперії, із чим ми не можемо не погодитися.

Феномен значного представництва єврейського етносу в купецькому стані пояснюється як економічними, так і соціальними причинами, що було реакцією пригнобленої національності на вплив цілої системи дискримінаційних заходів уряду. Значний відсоток євреїв у складі купецтва свідчив не тільки про збільшення ділової активності єврейського населення у другій половині XIX ст., що відбувалося на тлі загального скорочення чисельності стану. Частка осіб єврейського віросповідання з купецькими званнями, реально зайнятих у підприємстві, була все ж таки меншою, ніж питома вага євреїв у купецькому стані. Ділові люди, які проживали в місцях компактного розселення єврейського населення (смуга осілості), виявляли у порівнянні з підприємцями з інших регіонів підвищений інтерес саме до набуття станових купецьких прав. У цілому це було характерним для обох гільдій, однак найбільш виразно така тенденція проглядалася в корпорації першогільдійців.

Якщо брати до уваги найбільші українські торгово-промислові міста, то за переписом 1897 р. у Києві росіян та євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця). В Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%). У Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

Схожу картину ми можемо спостерігати й у Чернігівській губернії, де в першій половині 1860-х рр., за словами статистика М.Домонтовича, купецтво «майже на 2/3 складається з росіян (переважно старовірів) та євреїв, і тільки 1/3 припадає на долю корінного населення [губернії – *О.Д.*], українців» (усього в 1860 р. у губернії налічувався 3891 купець чоловічої статі, з них християнами були 2562 особи, а юдеями – 1329)³⁹.

Тенденції щодо національного складу купецтва та його розподілу по регіонах, згідно з нашими підрахунками, деякою мірою співзвучні з висновками О.П.Оглоблина, зробленими ним у 1920-х рр. на основі дослідження етнічного складу лише тих представників купецтва та міщанства, які володіли промисловими закладами в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. (він вважав, що ці висновки придатні для висвітлення складу і тих підприємців, які займалися комерцією). За його даними, серед усього загалу промисловців росіяни становили 52,6%, українці – 22,2%, євреї – 20,9% та іноземці – 1,9%. Згідно з О.П.Оглоблиним, підприємці-українці переважали лише на Слобожанщині, у решті регіонів їх частка була неістотною, а найбільший вплив росіян у промисловості та торгівлі спостерігався в Новоросії. Історик писав: «Російські купці зосереджують свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них при діяльній підтримці імперського уряду міцно облаштовуються у прибережних торгових центрах. Якщо старі колонії російського купецтва в українських містах утверджуються шляхом тривалої й упертої боротьби з місцевим українським купецтвом, то на Півдні України російський купець прибував на порожнє місце або зустрічав суперників тільки в особі іноземного і грецького (вірменського) купецтва»⁴⁰.

Інтенсивний наплив в Україну російських купців розпочався ще на межі XVIII–XIX ст. Підтримувана владою, ця «експансія» найбільш повно проглядалася у великих містах. Заможні купці-переселенці з Великоросії, отримавши значні преференції та пільги, відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва. За свідченнями тодішніх економістів, уже на початку XIX ст. у внутрішній торгівлі імперії не тільки кількісно, але й за капіталами переважали росіяни. Зокрема, К.Арсеньєв у 1818 р. констатував: «Усі капітали, які оберталися у внутрішній торгівлі, перебувають у руках природних росіян»⁴¹. За свідченнями О.Ф.Шафонського, ще в 1784 р. у Чернігівському намісництві, яке охоплювало також більшу частину пізнішої Полтавської губернії, серед 834 купців чоловічої статі 535 були росіянами, а решта (299) українцями. Усього до купецького стану належало 587 українців і 896 росіян обох статей (разом 1483 осіб). За його ж словами, «в усій Малій Росії немає жодного купця з природних малоросіян, який би власного грошового капіталу тисяч тридцять мав»⁴².

Відомий український радянський історик І.О.Гуржій, намагаючись спростувати «твердження буржуазно-націоналістичних істориків про те, що нібито торгівля на Україні перебувала виключно в руках російських, єврейських, польських та іноземних купців, що взагалі купців-українців було дуже мало», згідно з даними архівних і статистичних джерел, зафіксував ті міста, де наприкінці XVIII ст. серед купецького загалу переважали підприємці українського походження. Зокрема, у Борзні, Городні, Чернігові торгували лише купці-українці, у Ромнах в 1781 р. із 71 купця 64 були українцями, а решта – росіянами. На межі XVIII–XIX ст. у цьому місті налічувалося вже 109 купців, з яких 97 були українцями, а 10 росіянами, вірменами та євреями. У Полтаві у цей час було 142 купці, із них понад 100 належали до корінного етносу. Зі 114 київських купців у 1798 р. більше половини

були українцями, а в Богуславі з 22 купців – 17⁴³. Тобто, І.О.Гуржій навів дані по тих містах, де традиційно був високий відсоток купців-українців, що ми можемо спостерігати деякою мірою і наприкінці XIX ст.

Поглинання українських земель імперією після скасування гетьманату й поділів Польщі відчутно посилювало консолідацію Росії як імперської держави. Із початком XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, насамперед Владимирської, Костромської, Московської, Тверської (спочатку тимчасово, на ярмарки), починають тут селитися, не відчуючи якоїсь особливої конкуренції з боку місцевого населення. До них у ще більшій кількості приєднувалися міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, Києва, та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях, до того ж від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги.

Так, за царським указом від 8 березня 1835 р., який мав назву «Про пільги купецтву міста Києва», «для умноження населения и ободрения промышленности» заохочувалося переселення до міста купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від ціни купленої нерухомості) без сплати гільдійського збору протягом трьох років, із 1836 р. А в наступні два – сплачувати його половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) підтверджувалися пільги у сплаті гільдійського збору терміном на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу⁴⁴.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії та записатися в купецький стан. Вони на 15 років звільнялися від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії⁴⁵.

Купці і промисловці, здебільшого з центральних російських губерній, досить активно відгукнулися на заклик імператора Миколи I про необхідність економічного освоєння українських земель, що відчутно посилювало присутність російського елементу насамперед у найбільших містах. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях імперії, належали купці православного віросповідання, а також старообрядці або ж зросійщені підприємці. Однак частка купців-старообрядців в Україні протягом XIX ст. залишалася порівняно незначною, тоді, як у підприємницьких колах, наприклад Москви, таке купецтво задавало тон і було, зокрема, представлене найвідомішими династіями, як Гучкови, Рябушинські, Морозови, Коновалови, Солдатенкови і Хлудови. Це можна пояснити більш значною освіченістю купців-старообрядців та їх успішним господарюванням у великих містах і губерніях центральної частини Росії⁴⁶.

Купцям-росіянам в українських губерніях на середину XIX ст. належала більшість промислових підприємств, хоча в містах Правобережної України частка їх власності відчутно поступалася частці єврейських господарників. Російські підприємці поспішали переселитися до України, оскільки тут була досить значною торгівельна і ярмаркова активність, зароджувалися нові галузі промисловості, і, головне, уряд гарантував значні пільги на початковому етапі підприємництва.

Російським та зросійщеним купцям, як і євреям, була притаманна досить чітко виражена релігійність, особливо це стосувалося старообрядців. Якщо форми їх повсякденного життя суттєво не відрізнялися від життєвого укладу українських підприємців, то у сфері духовних цінностей російські купці, що сповідували старообрядництво, створили свій особливий світ символів.

Зокрема, у Києві наприкінці XIX ст. до громади старообрядців належало всього понад 1,5 тис. осіб. Пік їх активної діяльності в торгівлі й промисловості міста припав на середину століття, коли вони посіли тут провідні місця. Із оголошених на 1849 р. 10 капіталів 1-ї гільдії – п'ять належало старообрядцям Тимофію Деґтереву, Родіону Деґтереву, Стефану Широкову, Катерині Деґтеревій і Наталії Бугаєвій. Така концентрація першогільдійського капіталу в руках старообрядців свідчила не про переваги торгово-промислової діяльності старообрядців у Києві, а про її слабкість у місті. Так, ще до модернізації у 1852 р. завод мідних, залізних і чавунних виробів Р.П.Деґтерева був на той час єдиним таким підприємством у Києві (працювало близько 150 чол.), яке щорічно виробляло продукції на суму 70 тис. руб.⁴⁷

Найбільша в Україні кількість старообрядців проживала у Чернігівській губернії, у посадах Новозибківського, Стародубського, Суразького і Городнянського повітів (у 1860 р. їх тут налічувалося 53 114 осіб, а євреїв – 33 214 осіб). Найбільшим в економічному плані центром у цьому ареалі проживання старообрядців був посад Клинці Суразького повіту, де значного розвитку досягли промисловість і ремесла. Зокрема, із 7386 мешканців обох статей (365 з них належало до купецького стану), які проживали у цьому населеному пункті, 5301 були старообрядцями. У 1862 р. у посаді налічувалося 48 промислових закладів, у тому числі 13 суконних, 10 панчішних і сап'янова фабрики, 3 чавуноплавильних заводи, власниками яких були саме купці-старообрядці⁴⁸.

Як впливає із наведених вище даних, купці українського походження суттєво поступалися як своєю чисельністю, так і капіталами євреям та росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана як їх сконцентрованістю на рільництві, загальними особливостями буття українського суспільства, так і специфікою історичного розвитку краю. Ще І.С.Аксаков у своєму дослідженні торгівлі на українських ярмарках середини XIX ст. зазначав: «У Малоросії не існує такого різкого розподілу станів за заняттями, як у Росії, такого розподілу, який існує в Росії між станом освіченим і простим народом»⁴⁹. Саме тому українське купецтво на противагу російському не перетворилося за своїм побутом, звичаями, характером, освітою, якщо можна так сказати, на окрему «секту».

За словами І.С.Аксакова, у Росії «купецький побут, стикаючись із вищими класами суспільства і в той же час близький народу, вилився в ту особливу дивну форму, яка породила типи комедій пана Островського. Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії, нічого подібного ви не знайдете в малоросійському купецтві»⁵⁰. Цей дослідник констатував і те, що українські купці були менш схильні до розкоші, гонитви за модою, придбання нерухомості: «Малороси, навіть ті, які отримують гарні прибутки, задовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками... Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, намагаються в місцях своєї торгівлі обзавестися стаціонарними мурованими крамницями або покрити залізом дерев'яні»⁵¹.

Але головним, на думку І.С.Аксакова, було те, що купці-українці поступалися росіянам в умінні вести торгівлю, оскільки були менш рухливими, не такими підприємливими, ретельно дотримувалися принципів християнської моралі: «Різниця між великоросійським і малоросійським купцем убачається у самому способі торгівлі... Малоросіянин майже ніколи не торгується, а тримається однієї певної ціни, яка, зрозуміло, визначається торговими обставинами, але здебільшо-

го призначається ним із чесною впевненістю... Проти того, російський торговець негайно розпізнає покупця за одягом, за мовою, за прийомом, уміть зметикуює ... чи треба ... йому ... поступитися, а чи стягнути з нього вдвічі більше від справжньої ціни... Ми зовсім не захищаємо цього способу, але повинні зізнатися, що він привертає покупців»⁵². Досить важливим, за його ж словами, було й те, що українські купці майже не торгували у кредит: «Малоросійський купець ніколи не кредитує, крім рідкісних винятків, тоді, як уся російська торгівля заснована на зухвалому, божевільному кредиті, на відчайдушному ризику ... але кожному зрозуміло, що купець, який не кредитується, повинен обмежитися лише поміркованим, хоча вірним прибутком, і що без підприємливості, без сміливого ризику неможливо очікувати великого успіху в торгівлі»⁵³. Зрештою, на думку І.С.Аксакова, переваги національного характеру робили російських купців більш конкурентоспроможними й значною мірою обумовили їх панування на українському ринку.

Підтвердженням думки І.С.Аксакова є слова професора Харківського університету М.Ф.Сумцова, який на початку ХХ ст. писав, що «українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки – у старовину греки, пізніше – євреї та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, із великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш»⁵⁴.

М.Домонтович у своїй статистичній праці про Чернігівську губернію, говорячи про причини, які стали на заваді формуванню в українців «ділової хватки», акцентував увагу на способі їх життя: «Розкішна природа і землеробський спосіб занять, які розвинули в малоросів здебільшого поетично-споглядальний настрій, мало сприяли виробленню в нього тієї практичності і комерційної спритності, якими вирізняються великороси»⁵⁵.

Утім, не менше на розвиткові підприємництва серед українців позначилися історичні особливості ареалу проживання. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, досить тривале існування у краї кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елементу в торгівлі й промисловості. Як писав у 1862 р. один із дописувачів журналу «Основа» у рецензії на працю статистика В.Павловича по Катеринославській губернії, який наголошував на начебто притаманних українцям «в'ялості, ліні, безтурботності», відсутності діловитості» тощо, «... головною причиною ганебного становища поміщицьких селян було кріпацтво, до чого ж, у такому разі, пояснювати це вродженими безтурботністю і невіглаством»⁵⁶.

Як ми з'ясували, українські гільдійські купці на своїй етнічній території були чисельно лише третьою групою після євреїв та росіян. Відповідно й за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися російським та єврейським діловим людям. Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремим українцям вдалося піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, купецьким підприємницьким родинам українського походження Симиренків, Терещенків, Харитоненків, а також О.К.Алчевському.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. питання національного складу торгового населення України набуло у вітчизняній історіографії досить жвавого обговорення у зв'язку з вивченням історії української економіки, що тісно пов'язувалося з проблемою місця українського господарства дореформеної доби в економічному просторі Російської імперії. Зокрема, О.П.Оглоблін та М.Є.Слабченко вважали, що підприємці-неукраїнці, які оселялися в українських губерніях, швидко переймалися місцевими економічними інтересами, перетворюючись із буржу-

азії іноземної на українську, тобто купці неукраїнського походження практично зливалися з прошарком місцевих комерсантів. На думку М.Є.Слабченка, із кінця XVIII ст. «заїжджий купець і підприємець російський кидає блукання до України, він переселяється туди, ліквідує свої справи на батьківщині і робить «своим отечеством» далеку Україну»⁵⁷. В унісон із ним О.П.Оглоблин писав, що «російське купецтво своєрідно українізується, зберігаючи свою національно-культурну особливість, але сильно охоплюючи своїм впливом місцеву торгівлю»⁵⁸. У цілому, згідно з концепцією зазначених істориків, українська буржуазія була достатньо сильною, щоб утримувати міцні позиції на національному терені. Вона, об'єднуючи представників різних національностей, відстоювала інтереси України, що мала розвинуту економіку.

Серед опонентів таких поглядів слід насамперед назвати історика-економіста Д.Є.Бованенка, який вважав недоречним відносити до української буржуазії купців та промисловців неукраїнського походження. Він, зокрема, усіх підприємців України поділяв на 4 групи: територіальну, національну українську, єврейську та російську. Лише представників другої групи Д.Є.Бованенко вважав за можливе ототожнювати з українською буржуазією. Утім, останню, згідно з його концепцією, він розглядав як слабку й нечисленну, що складалася переважно з дрібних підприємців, а тому не була спроможна на реальну конкуренцію з іншими трьома групами. Російську буржуазію Д.Є.Бованенко трактував загалом як ворожу українським національним інтересам⁵⁹.

Водночас, на його думку, єврейська буржуазія, на відміну від національної української, чинила значний опір наступу російських купців та промисловців, міцніше зв'язувала українські ринки з європейськими, тим самим фактично відстоюючи місцеві економічні інтереси різних регіонів України. Зокрема, Д.Є.Бованенко зазначав: «На Україну єврейська буржуазія принесла звички, уміння й спритність, зв'язки зі світовим ринком і, передовсім, була авангардом європейського капіталу, що просувався на схід... Єврейська буржуазія відігравала визначну роль у міжнародних зносинах України. Просуванню російського капіталу на Україну вона чинила великий опір»⁶⁰. Зрештою, на його думку, національна буржуазія, яку уособлювало насамперед купецтво українського походження, будучи економічно слабкою і малочисельною, цілком відповідала загальному становищу підросійської України – звичайної економічної колонії великої імперії.

Як указують статистичні дані, протягом XIX ст. найбільша питома вага гільдійського купецтва, а, точніше, торгової буржуазії, яка значно переважала промислову, на українських землях спостерігалася у причорноморських губерніях (Новоросійський край) – Херсонській, Катеринославській і Таврійській, тобто у регіоні, який інтенсивно колонізувався. Тут зростання населення відбувалося, головним чином, за словами А.О.Скальковського, «від напливу сюди поселенців: казенних і поміщицьких, купців, ремісників і навіть вищого стану людей, виселених до цього краю з інших частин Росії службою, справами торгівлі, потребою у хлібі і притулку, або переведених особливими розпорядженнями»⁶¹.

Саме цей регіон мав підвищений відсоток іногороднього купецтва, а в таких великих портових містах, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч та Феодосія, що стали важливими торговими центрами, – відносно велику кількість іноземних купців. У цих містах була сконцентрована переважна більшість так званої купецької аристократії іноземного походження, яка була задіяна найбільше у чорноморській та азовській торгівлі. Із 1846 по 1853 рр. тільки через Одесу, яка вела перед у чорноморській торгівлі, проходило у середньому близько 37% усього хлібного експорту Російської імперії⁶².

Одеса на цей час за своїми розмірами, красою, багатством, кількістю населення і величезним торговим обігом по праву вважалася південною столицею імперії. Як осередок жвавої економічної діяльності в умовах строкатого етнічного складу насе-

лення, місто вже у першій половині XIX ст. стає південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни, чому сприяли чинні протягом 1819–1859 рр. правила порто-франко і вдале географічне розташування. За словами А.О.Скальковського (1859 р.), головними комерційними засобами Одеси були купецтво, пароплавство і біржа⁶³.

Наприкінці XIX ст. Одеса була четвертим за кількістю населення у Російській імперії містом (404 тис.) після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави. Це був найважливіший порт країни, через який велася як внутрішня, так і зовнішня торгівля, яка мала першочергове значення. Щорічно нарощуючи свою потужність, морські ворота Одеси у 1890-х рр. за експортом вели перед серед усіх портів імперії, а за імпортом поступалися лише Санкт-Петербургу. У 1894 р. обіг одеської торгівлі сягнув майже 129 млн руб.⁶⁴ Про пріоритет торгівлі в місті свідчить і той факт, що в ній було зайнято 33 тис. осіб, тоді, як у промисловості – близько 20 тис.⁶⁵

Уже тогочасні дослідники торгівлі звертали особливу увагу на національний склад купецтва, задіяного в товарообміні Російської імперії з іноземними країнами. Сприятливі умови торгівлі в Одесі, що склалися тут протягом XIX ст., насамперед пов'язані з експортом зерна, вабили багатьох заможних і підприємливих людей. Сюди з метою швидкого збагачення переселялися купці з Центральної Росії, різних районів України, із-за кордону. Наприклад, 1836 р. у місті налічувалося 8 купецьких домів, які мали торговий обіг понад 2 млн руб. кожен, 11 – понад 1 млн руб., 7 – близько 1 млн руб., 9 – понад 500 тис. руб. і 21 торговий дім – від 250 до 500 тис. руб.⁶⁶

Про те, яке значення мала торгівля для Одеси протягом першої половини XIX ст., ми можемо судити зі зростання купецтва. Так, якщо в 1803 р. тут налічувалося 1927 осіб обох статей, які належали до купецького стану, то в 1827 р. – 2410 осіб (було видано 382 купецьких свідоцтва), у 1837 р. – вже 3714 осіб (відповідно 760 свідоцтв), а в 1857 р. – 5676 осіб (1031 свідоцтво)⁶⁷.

Для Одеси була характерною велика питома вага оптової буржуазії, тобто купців 1-ї і 2-ї гільдій, які здійснювали закордонну торгівлю. Так, якщо 1857 р. в місті всього було видано 1031 свідоцтво, з яких на перші дві гільдії припадало 142 свідоцтва, то, виходить, що оптові купці становили 13,8% всієї одеської гільдійської буржуазії, а це було достатньо високим показником (найбільше купців-оптовиків було у портовому місті Керчі, зокрема в 1850 р. відповідний показник сягав майже 40%⁶⁸).

В Одесі перебувала майже третина всього складу купецтва Херсонської губернії, зокрема, наприкінці XIX ст. Так, у 1895 р. лише в місті було видано 1584 гільдійських свідоцтва, тоді, як у межах усієї Херсонської губернії – 4212⁶⁹. На початку наступного століття в Одесі проживало 190 купців 1-ї гільдії з 284 таких представників великого торгового капіталу Херсонської губернії⁷⁰.

Серед одеського комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися заможні іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали та великий досвід у торговельній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нагромадили багатомільйонні статки. Група великих іноземних купців, які зосередили у своїх руках усю зовнішню торгівлю місцевого порту, склалась в Одесі вже у першій половині XIX ст. Так, якщо в 1837 р. «іноземних гостей», які належали до купецтва 1-ї гільдії, налічувалося 12 осіб, а 2-ї – 145, то в 1847 р., відповідно, 28 і 102⁷¹. Як писав у спогадах К.О.Скальковский, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час входили, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Ралі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Маас та інші, які становили місцеву торговельну аристократію⁷².

Із 1820-х рр. і до Кримської війни в одеській експортній зерноторгівлі, потіснивши італійців, лідерство тримали греки, які завдяки монополії відчутно знижували місцеві ціни на хліб, отримуючи величезні бариші. Купці-росіяни, які у цей час були в меншості, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й рівнем загальної культури. «Російські купці, які продавали вірвовки, залізо, зброю, становили меншість і до міської еліти через свою неосвіченість не допускалися... Винятком серед російських купців за своєю освіченістю були лише Новикови», – згадував той же К.О.Скальковський⁷³.

Підкреслюючи інтернаціональний характер одеського купецтва, мемуарист відзначав, що до його складу входили представники практично всіх народів Європейського континенту: «Торговці в Одесі представляють у своїх торгових операціях стільки ж окремих областей, скільки їх є на географічній карті Європи»⁷⁴, що було притаманним багатьом найважливішим торговельним містам не тільки Старого Світу.

Красномовний факт – у 1837 р. серед перших 8 почесних громадян Одеси, які за час перебування в гільдійському купецтві не мали «жодних доган у виконанні своїх обов'язків перед державою», п'ятеро було іноземцями, а саме Д.Палеолог, Ф.Родоканакі, І.Рубо, Г.Маразлі та Х.Велара (всі купці 1-ї гільдії), і лише І.Новиков та О. і М. Бондареви (обидва належали до 2-ї гільдії) виявилися росіянами⁷⁵. У звіті градоначальника за 1882 р. вказувалося, що розвиток одеського порту з кожним роком все тісніше пов'язується з успіхами приватного підприємництва, яке, у свою чергу, багато у чому залежить від діяльності місцевих і грецьких купців⁷⁶. Серед останніх вирізнялися своєю підприємницькою і громадською діяльністю родини Ралі, Родоканакі, Д.Інглезі, Г.Маразлі, Н.Спеліадіс та ін.⁷⁷

Схожою була ситуація із засиллям іноземців у зовнішній торгівлі, насамперед греків, у таких портових містах Новоросійського краю, як Маріуполь і Таганрог (останній входив до складу Катеринославської губернії). Як писав В.Павлович, «греки, які проживають в Таганрозі і Маріуполі, за винятком кількох дворянських фамілій, отримавши цю гідність ще за імператриці Катерини II, за час війни з Туреччиною, майже всі займаються торгівлею у більшому чи меншому розмірі... Греки так зайняті комерцією, що їх час, діяльність та увага присвячені лише цим предметам. При всьому тому чоловіки з кращих фамілій засвоїли ті витончені манери у спілкуванні й ту чуйність, яка властива людям із вищого кола суспільства»⁷⁸.

Тримаючи монополію у закордонній зерноторгівлі на Азовському морі, греки-купці створили таку ситуацію, що в портах Катеринославської губернії на початок 1860-х рр. не було жодного російського негоціанта, який би відправляв за кордон більш-менш значну кількість зерна. Навіть італійці не витримували конкуренції з греками. На той час залишилося кілька італійських контор, які почали свої комерційні операції ще тоді, коли азовська торгівля перебувала у зародку. Як констатував той же В.Павлович, «греки намагаються підірвати будь-яку спробу представників інших націй відкрити контору з метою відправки за кордон хліба або іншого експортного товару. Греки не пожаліють навіть значного капіталу, аби не допустити будь-кого не зі своїх земляків до закордонної торгівлі у значних розмірах»⁷⁹.

П.М.Мілюков уважав, що домінування іноземців у вітчизняному товарообміні було закономірним наслідком традиційного для російської торгівлі переважання експорту над імпортом, унаслідок чого іноземні негоціанти були більше зацікавлені у російських товарах, ніж росіяни в іноземних. Називалися й інші причини засилля іноземців у зовнішній торгівлі. Передовсім акцентувалася увага на їх більшій загальній освіченості та досвіді у торговельних справах, ніж у купців-росіян.

Серед інших важливих чинників неконкурентоздатності представників купецтва східнослов'янських етносів на зовнішньому ринку слід назвати слабе

оволодіння основами комерційних наук. Навіть такий захисник російського купецтва, як І.Вавилов, підтверджуючи тезу про неосвіченість вітчизняного купецтва та серйозні наслідки цього, стверджував, що самі купці «навіть чи були в тому винні»⁸⁰, адже в Російській імперії майже до кінця XIX ст. практично не існувало спеціальних закладів, де можна було б здобути належну комерційну освіту. Серед причин поразок місцевого купецтва у конкурентній боротьбі з іноземним І.Вавилов називав і небажання росіян утворювати торговельні компанії, оскільки серед них «дух об'єднання капіталів в одну масу ще не був значним»⁸¹.

Проте вже з 1860-х рр. ситуація щодо етнічного складу комерційного світу, зокрема в Одесі, почала істотно змінюватися. У вересні 1866 р. один із киян у приватному листі до петербурзького чиновника повідомляв: «За 10–15 років центр Одеси стане Новим Єрусалимом, жидівським містом. Південні слов'яни і греки, котрі ще за моєї пам'яті були найважливішими торговцями, зникли. Залишилося тільки 9 грецьких домів. Тепер найважливішими операторами на ринку стали жиди, причому не лише в Одесі, а й у Херсоні, де раніше було кілька російських капіталістів, з яких не залишилося жодного. Жиди повністю взяли товарообіг у свої руки»⁸².

Так, за даними поіменних податкових списків Херсонської казенної палати, у 1872 р. в усій Херсонській губернії купців-євреїв налічувалося 1064 осіб, а неєвреїв – 2914, тобто перші становили 26,6% від загальної кількості купців. Через 15 років, у 1887 р., купців-євреїв було зафіксовано 1107 осіб, а неєвреїв – усього 1452, відповідно перші становили вже 43,2%⁸³. Отже якщо за вказаний період кількість купців у Херсонській губернії зменшилась у півтора рази, то відсоток участі євреїв у купецькій торгівлі збільшився на стільки ж.

Такі зміни були пов'язані з поступовим витісненням іноземних купців євреями, до того ж експортна торгівля почала концентруватися в руках небагатьох великих фірм. Хоча кількість німецьких, італійських, грецьких та інших фірм і зменшилась, проте обіг їх зріс, тривали процеси злиття й поглинання. Так, у 1887 р. обіг купецької торгівлі в Одесі становив 440 млн руб., а в решті населених пунктів губернії – тільки 30 млн руб. Торгівля одеських євреїв становила 95% усього обігу єврейської купецької торгівлі в губернії і в 11 разів була більшою від обігу єврейської купецької торгівлі в Києві⁸⁴.

Херсон, хоча й перебував у тіні Одеси, був на Півдні України третім за значенням портовим містом (після Одеси та Миколаєва), одним із найважливіших перевалочних центрів з експорту зерна. Якщо в 1843 р. серед 28 963 чоловіків-херсонців налічувалося 385 купців (у тому числі 4 дворянина-купця), то в 1857 р. число таких зросло до 596 осіб (1-ї гільдії – 37 осіб, 2-ї – 70, а 3-ї – 489)⁸⁵. У 1883 р. всього у Херсоні проживало 49 800 осіб, з яких 23 000 були представниками єврейської національності (46,2% від загальної кількості населення)⁸⁶, відповідно і їх участь у комерційній діяльності була вагомою.

Торгове значення Києва у всі часи було великим. Як і в попередні віки, коли це місто було центральним торговим пунктом великого регіону, так і в XIX ст. воно продовжувало бути центром умовного кола, від якого радіусом розходилися всілякі товари і де перепліталися різноманітні інтереси. Із 1797 р. ремісників і торговців тут передовсім приваблював щорічний Контрактовий ярмарок, що став одним із найважливіших комерційних осередків усієї Наддніпрянської України. Хоча велика пожежа 1811 р. і знищила більшу частину торгової частини міста – Подолу, однак привабливість Києва як центру торгівлі зерном та ремісничого виробництва, а з другої чверті XIX ст. у зв'язку з розвитком цукрової промисловості – і цукру, дедалі більше зростала. Із того часу інтереси цукрового виробництва в Києві виходять на перше місце. Цукрова справа посилила торгово-промислове значення міста, його розвиток, і значною мірою добробут, який перебував у прямій залежності від виробництва і торгівлі цукром.

За чисельністю населення Київ займав друге місце серед міст України, поступаючись тільки Одесі, і п'яте – у Російській імперії. Якщо за переписом 1874 р. в ньому було зареєстровано 123,7 тис. осіб, то 1897 р. нараховувалося вже 247,7 тис. осіб (в Одесі – 404 тис.)⁸⁷. Зростання населення Києва було пов'язане насамперед із розвитком торгівлі, промисловості та залізничного транспорту. Наприкінці 1860-х рр., коли було побудовано залізницю Балта – Київ і Курськ – Київ, останній перетворився на великий залізничний вузол. Розвивався також водний транспорт на Дніпрі. Якщо в 1855 р. тут налічувалося 6 пароплавів, у 1882 р. – 32, то в 1894 р. – уже 194 пароплави. Того року у місті діяли 157 підприємств, на яких працювало понад 13 тис. робітників, котрі виробили продукції на 12,5 млн руб.⁸⁸

Станом на 1897 р. домінуючою етнічною групою за століття панування тут імперської влади стали росіяни, які становили 54,2% від загальної кількості населення, українців же було всього 22,2%, євреї становили 12%, а поляки – 6,6%⁸⁹. Того ж року в Києві було зареєстровано 2238 осіб єврейського та лише 152 особи українського походження, що належали до гільдійського купецтва⁹⁰.

Одним із вирішальних чинників розвитку Києва з другої третини XIX ст. була урядова політика, спрямована на його інтеграцію в загальноімперський адміністративно-правовий і політико-економічний простір. Скасування за указом імператора Миколи I від 23 грудня 1834 р. маґдебурзького права⁹¹, яким Київ користувався з кінця XV ст., було однією із ланок у цілому ланцюзі заходів. До міста у цей час із центральноросійських губерній переселяється значна кількість купецьких родин, зокрема, у 1830-х рр. у Києві з'являються Дегтерєви, Бухтєєви, Дитятіни, Ходунови, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлисеєв та інші, найбільш відомі згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат⁹². Українських купців влада переселяла з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

На кінець XIX ст. урядова експансійна політика перетворила Київ на російське поселення в українському оточенні. Водночас інтенсивний приплив передовсім купців-євреїв спричинив розміщення у самому місті та навколишніх територіях багатьох комерційних закладів, промислових підприємств, фінансових та інших установ. У процесі конкурентної боротьби з дворянством у Києві протягом сторіччя сформувалося поліетнічне підприємництво, що піднялося до рівня соціальної еліти, в якій домінували саме представники єврейського та російського купецтва.

Євреї тут почали активно селитися вже з кінця XVIII ст., відповідно торгівля й ділове життя дедалі більше переходили до їхніх рук. Не дивно, що проти цього почали ремствувати київські комерсанти та ремісники, які вважали таку ситуацію шкідливою для розгортання власної економічної активності на Подолі, де вони перебували у привілейованому становищі (на противагу Печерську та центру Києва, тут ще до середини 1830-х рр. продовжували діяти адміністративні норми маґдебурзького права). У 1827 р. за «височайшим повелінням» місто було виведене за межі смуги єврейської осілості⁹³, тим самим приплив сюди єврейських підприємців ускладнився. Із того часу купці-євреї 1-ї і 2-ї гільдій мали право зупинятися в Києві не більше, ніж на 6 тижнів, а їх комерційна діяльність підлягала обов'язковій реєстрації. Решта євреїв могла отримати право на перебування до трьох днів.

Із 1859 р. право на проживання в місті визнавалося лише за тими євреями, які були купцями 1-ї гільдії, цеховими ремісниками і випускниками університетів із науковим ступенем. Якщо в 1865 р. у Києві офіційно мешкало близько 14 тис. євреїв, то через три десятиліття їх кількість зросла лише до 14 676 осіб⁹⁴. Той із

них, хто впродовж п'яти років належав до 1-ї гільдії і мешкав у Києві, міг оселятися в будь-якій його частині (а також особи, внесені до гільдійського свідоцтва). Зокрема, у 1882 р. у Києві було зареєстровано 93 купці 1-ї гільдії, з яких лише 49 після п'яти років членства набули право на постійне проживання⁹⁵.

Чинне право, яке дозволяло постійно проживати в Києві лише купцям 1-ї гільдії, спричинило те, що в останній чверті XIX ст. саме у цій гільдії євреї багатозазово переважали за кількістю купців-християн (див. табл. 3). Таким чином, незважаючи на обмеження міграції для єврейських купців та промисловців, у місті склався впливовий єврейський підприємницький прошарок.

Табл. 3. Розподіл постійних і тимчасових київських купців за віросповіданням (1883–1893 рр.)⁹⁶

Рік	Кількість купців								Усього
	постійних				тимчасових				
	1-ша гільдія		2-га гільдія		1-ша гільдія		2-га гільдія		
	християни	юдеї	християни	юдеї	християни	юдеї	християни	юдеї	
1883	4	114	235	11	60	15	140	23	922
1884	4	117	234	12	65	11	462	23	924
1885	4	120	237	12	65	15	474	27	954
1886	4	122	240	13	67	15	487	31	979
1887	4	146	241	12	70	8	443	30	954
1888	4	159	243	12	67	8	450	32	975
1889	5	181	242	26	60	15	525	39	1093
1890	8	184	244	34	87	14	540	54	1165
1891	12	188	268	43	91	12	540	68	1222
1892	10	259	282	42	87	2	576	61	1319
1893	90	301	288	39	86	4	561	56	1343

Важливе торгове значення до 1880-х рр. мав Бердичів, що був повітовим центром Київської губернії. Завдяки розташуванню на стику трьох губерній – Київської, Волинської і Подільської, він ще у XVIII ст. став важливим розподільчим центром, куди звозилися з внутрішніх районів та з-за кордону різні товари. Протягом першої половини XIX ст. місто набуло статусу одного з найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр. (на той час тут функціонувало 5 великих ярмарок). У 1868 р. у Бердичеві проживало 52 786 мешканців. Місто мало 27 фабрик із загальним обігом 284 283 руб.⁹⁷

Із прокладанням в 1870-х рр. залізниці у сусідніх із Бердичевом районах та розоренням польських поміщиків, які давали можливість гарного заробітку бердичівським комерсантам, його значення як торгового центру почало занепадати. Так, якщо в 1860 р. у Бердичеві було оголошено 628 купецьких капіталів, розміщувалося 40 оптових складів, а обіг тутешньої торгівлі вимірювався 40 млн руб., то за чверть століття був оголошений лише 271 купецький капітал (із них тільки 8 – представників неєврейської національності), а весь торговий обіг зменшився вдвічі⁹⁸.

На відміну від Києва і Бердичева, у сусідньому Житомирі не здійснювалася велика оптова торгівля, значне місце тут мав лише внутрішній торг, оскільки місто було великим розподільчим пунктом для досить великої місцевості, віддаленої від інших торгових центрів. У пореформені роки на заваді розвитку торгівлі у Житомирі стало й те, що він був позбавлений залізничного сполучення. У 1860 р. у місті за даними губернської статистики було зареєстровано 4 купці 1-ї, 5 – 2-ї і 168 – 3-ї гільдій, а також налічувалося 564 дрібних торгівця.

Ці суб'єкти ділових відносин загалом здійснили 42 «ділові угоди», з яких лише 23 можна було назвати більш-менш значними за розмірами. Картину комерційної статистики доповнювали 820 дрібних крамниць⁹⁹. До великих підприємців міста належали купці-євреї Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон. Саме вони на початку 1880-х рр. разом із міською управою намагалися перенести ярмарок із Бердичева до Житомира.

За наявності у найбільших містах Південно-Західного краю, попри високу питому вагу єврейського, українського і польського населення, місцевого купецтва, центральне становище все ж посідали російські або ж зросійщені купці. Російський культурний стрижень цього великого регіону був до того ж представлений адміністративною елітою губернських центрів. Саме на окраїнних неросійських територіях імперії, де збереглася історична пам'ять, а строкатий етнічний склад населення був потенційною або й реальною загрозою, міцність державної влади залежала від підтримки не тільки російського чиновництва, а також і російського торгово-промислового прошарку. У таких найбільших правобережних губернських містах, як Київ, Кам'янець-Подільський, Житомир потреба в місцевій російській «колонії» була більш нагальною, ніж у південних і східних українських регіонах, де частка росіян у загальній чисельності населення постійно зростала.

Проте, якщо брати весь регіон у цілому, то картина була зовсім іншою. За винятком губернських міст майже всю торгівлю у своїх руках тримали купці-євреї. Як зазначав автор-укладач «Военно-статистического обозрения» Волинської губернії, у 1840-х рр. «увесь торговий обіг на Волині, як і в інших західних губерніях Росії, перебуває майже винятково у руках євреїв. Не тільки зовнішня торгівля, привіз і вивіз різних товарів, перепродаж усіх місцевих продуктів фабричного виробництва, а й усі приватні угоди між власниками маєтків відбуваються тут не інакше, як за посередництва євреїв... Купецький стан на Волині складається переважно з самих євреїв, які намагаються не допускати селян до участі в торгівлі. Для реалізації прибуткових угод вони часто укладають тут цілі компанії, намагаючись усіма силами утримати за собою всі можливі торгові бар'єри»¹⁰⁰. На початок 1880-х рр. у Волинській губернії були відомі лише кілька російських купецьких фірм, які існували вже декілька десятиліть та успішно конкурували в умовах жорсткої комерційної боротьби з єврейською солідарністю. Серед таких слід назвати російських купців Журавльова, Хаботіна і Муравйова, котрі були досить відомими на Волині підприємцями¹⁰¹.

Третім за своїм економічним значенням українським містом після Одеси й Києва з останньої третини XIX стає Харків. Завдяки вдалому географічному розташуванню на шляху між Москвою, Одесою, Києвом, Донською областю, Таганрогом і Кавказом, ця колишня козацька фортеця, що виникла для захисту від набігів кримських татар, перетворюється із суто гарнізонного міста на важливий центр торгівлі не тільки Слобідської України, а й усього південного регіону Російської імперії, стає «одним із найбільш вигідних і необхідних ринків для обміну виробів півночі і півдня», який здійснювався переважно у вигляді ярмарків (перший ярмарок тут було відкрито вже у 1659 р., ще три з'явилися в наступному столітті)¹⁰².

Протягом усього XIX ст. в місті спостерігався динамічний ріст населення. Якщо 1817 р. у Харкові проживало 12 900 осіб, то у 1837 р. – 23 147 осіб, 1861р. – 50 301 особа, 1873 р. – 82 100 осіб, 1897 р. число мешканців зросло до 155 700 осіб, а в 1912 р. тут перебувало вже 239 900 осіб постійного населення¹⁰³. Хоча серед еліти міста до кінця XIX ст. переважало дворянство, однак в її середовищі невпинно зростала чисельність та адміністративна вага купецтва. Так, якщо в 1837 р. у Харкові налічувалося 218 купців (близько 1% населення міста), то у 1882 р. було зафіксовано 4071 особу купецького стану (відповідно 4%)¹⁰⁴. Найбільший відсо-

ток купців до загальної кількості населення Харкова (50 301 житель) – 5,16% (2596 осіб) – було зафіксовано на початку 1860-х рр.¹⁰⁵

У Харкові, що набув статусу купецького міста ще до початку доби реформ у Росії, успішно вели свої справи багато заможних представників насамперед російського та єврейського купецтва, котрі торгували мануфактурними товарами, металевими виробами, золотом, оксамитом і парчею, мали досить тісні ділові зв'язки з Москвою, володіли будинками в найкращих районах міста. Наприклад, 1831 р. у Харкові з 518 крамниць 339 були зайняті купцями з інших міст і 179 крамниць – місцевими купцями та міщанами¹⁰⁶.

На відміну від решти українських губерній, що входили до смуги осілості євреїв, Харківська опинилася поза нею, а тому перебування тут єврейських купців дозволялося лише за певних обов'язкових умов (як і в Києві, у Харкові з кінця 1850-х рр. дозволялося селитися лише єврейським купцям 1-ї гільдії, ремісникам та випускникам університетів). У другій половині XIX ст. у Харкові, на противагу купцям, була порівняно високою частка єврейських студентів.

Провідні позиції серед харківського купецтва мали російські комерсанти, які почали перебиратися сюди набагато раніше, ніж до Києва. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, підприємливі росіяни записувалися до місцевого купецтва. Не обмежуючись лише торгівельними справами, із другої чверті XIX ст. вони починають відкривати у цьому місті, як і в інших, значні промислові підприємства (зокрема, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі й промисловий посад Клишів; в Одесі перші ливарні відкрили Брянські купці Мешкови та І.Новиков¹⁰⁷).

У результаті серед заможного прошарку харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. переважали росіяни, які самі або їхні батьки переселилися сюди здебільшого з Калузької, Тульської й Московської губерній¹⁰⁸. Із цього приводу І.С.Аксаков писав: «Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом із Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей»¹⁰⁹.

Ще одним українським містом, яке з останньої чверті XIX ст. набуло динамічного розвитку не тільки в торгівлі, а й промисловості, був Катеринослав. Заснований 1787 р., за правління імператриці Катерини II, цей міський центр на берегах Дніпра замислювався як південна столиця «во славу Екатерины» та форпост імперії у безпосередній близькості до Чорного моря й Османської імперії. Однак після смерті імператриці (1796 р.) і до останньої третини XIX ст. розвиток Катеринослава, цього «південного Петербурга», усупереч грандіозним задумам першого генерал-губернатора Новоросії (1784–1791 рр.) і фаворита Катерини II Г.О.Потьомкіна, відбувався досить повільними темпами. Навіть на початку 1860-х рр. сучасники не підозрювали, що за якусь чверть століття це місто, як і у цілому Катеринославська губернія, перетворяться на один із найбільших промислових центрів України. Утім, уже на той час Катеринослав був значним торговим центром. На 1867 р. у місті, де проживало 22,3 тис. осіб, налічувалося 1284 купця¹¹⁰.

Катеринославській губернії, цій одвічній землі запорізьких козаків, російський уряд приділяв особливу увагу щодо її включення до загальноімперського простору. Уже у першій половині XIX ст., відгукнувшись на царський указ, який закликав до заселення Південної України, сюди рушив етнічно різнобарвний міграційний потік на чолі з дворянством і купецтвом з усіх регіонів імперії та з-за кордону. Заохочувальна політика уряду щодо заселення «окраїнних» районів уже незабаром дала свої результати. Серед громадян, які перебували на пільговому становищі, тільки в Катеринославській губернії в 1854 р. налічувалося 2420 міщан і 86 купців¹¹¹.

У середині XIX ст. В.Павлович про купців Катеринославської губернії писав: «Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за

своєю різноплемінністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однорідний спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що помітно відрізняють їх одне від одного. Купців-великоросіян тут більше, як у губерньському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що у характері малоросіян незначний потяг до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян зовсім схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали»¹¹².

Більш потужний міграційний процес у Катеринославській губернії відбувався з останньої третини XIX ст., коли швидкими темпами почали зростати нові центри промисловості (насамперед на Донбасі і у Криворіжжі), пов'язані з видобутком залізної руди та металургією. Так, у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 1870-х – протягом 1880-х рр. Саме у цей час через місто пролягла Катерининська залізниця, було споруджено міст через Дніпро. До кінця XIX ст. місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди щедрим потоком вливалися капітали російських та іноземних промисловців і банкірів¹¹³.

Відповідно до початку XX ст. у Катеринославі різко зріс як у чисельному, так і в економічному вимірах підприємницький прошарок, а серед купців 1-ї та 2-ї ґільдій уже переважали євреї. Зокрема, у 1903 р. їх частка в 1-й ґільдії дорівнювала 84,1%, а в 2-й – 68,8%. Це забезпечувало підприємцям єврейського походження помітне місце у житті цього міста. У порівнянні з іншими великими центрами єврейства в Україні тут був відсутній окремий єврейський квартал. У цілому на Донбасі і у Придніпров'ї на 1913 р. представники юдейського віросповідання становили 54% великих і середніх торговців, тоді, як частка православних купців дорівнювала 39,4%, католиків – 3,5% і мусульман – 2,1%¹¹⁴.

Таким чином, із 1860-х рр. спостерігалася тенденція до кількісного зменшення щодо всього міського населення представників купецького стану України, що було викликане насамперед лібералізацією торгово-промислового законодавства останньої третини XIX ст., особливо скасуванням у 1863 р. 3-ї ґільдії і прийняттям у 1898 р. Положення про державний промисловий податок. Чисельність купецтва була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці XIX ст. вони становили приблизно 2,19%). Зосереджувалися представники цього стану насамперед в економічно розвинутих міських центрах, серед яких слід назвати Одесу, Київ, Харків, Катеринослав та ін. Поряд з особами, які в дійсності займалися торгово-промисловою діяльністю, із 1898 р. до купецтва зараховувалися й такі, котрі не мали ніякого відношення до підприємництва, а лише користувалися відповідними становими правами, сплативши промисловий податок.

Як було з'ясовано, за національним складом купецтво України у XIX ст. було досить різним. Історично склалося так, що серед його загалу за чисельністю переважали представники єврейства (особливо у Правобережній Україні), що було викликане насамперед проляганням на більшій частині українських етнічних земель смуги єврейської осілості, а також традиційними для цього етносу формами господарської діяльності. Згідно з даними перепису 1897 р., поряд з євреями провідні позиції в Україні утримували купці російського походження – як за чисельністю, так і за розмірами капіталів та економічним впливом у багатьох галузях економіки. Посівши за сприяння держави панівне становище, заможні російські купці вже з другої третини XIX ст., коли з'являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, найбільш вдало ними скористалися. Існував значний прошарок ґільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – грецького, вірменського, німецького, татарського та польського. Особливо це стосувалося Півдня України, де заможні купці-негоціанти, маючи значні капітали та великий досвід у комерційній справі, скористалися

сприятливими обставинами насамперед в оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Наведені вище дані підтверджують, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами євреям і росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємництві була викликана як їх сконцентрованою на рільництві, культурними традиціями і ментальністю хлібороба, так і специфікою історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілости, насадження царським урядом як своєї опори в тому числі й російського купецтва, досить тривале існування кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування у місцевій торгівлі й промисловості гільдійців неукраїнського походження.

¹ Див., напр.: *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.). – Т.1. – Х., 1993. – 568 с.; Т.2. – Х., 1993. – 974 с.

² *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – Одеса, 1925. – С.9; *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – Х.; К., 1931 – С.38; *Оглоблін А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С.45–46; *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства: Секція соціально-історична. – 1927. – Ч.1. – С.7–10.

³ *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – Москва, 1953. – 202 с.; *Лаврычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – Москва, 1974. – 252 с.; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Ленинград, 1978. – 246 с.; *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 г. // История СССР. – 1989. – №6. – С.152–160; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – Москва, 1958. – 560 с.; *Его же.* Утверждение капитализма в России: 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – 295 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981. – 276 с.; *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – №4. – С.88–101 та ін.

⁴ *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма: её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – №2. – С.57–80; №3. – С.37–60.

⁵ *Гуржий І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 449 с.; *Його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – №5. – С.36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 205 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968. – 189 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1974. – №3. – С.36–43; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – №6. – С.72–81; *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII ст. – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – 138 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – 240 с.; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т.1. – 175 с.; *Несторенко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1. – К., 1959. – 495 с.; Ч.2. – К., 1962. – 580 с. та ін.

⁶ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.106–118; *Его же.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914 г. – Москва, 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – Москва, 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. – Москва, 1997. – 343 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1999. – 548 с.; Т.2. – Санкт-Петербург, 1999. – 566 с.;

История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2 кн. – Кн.2: Вторая пол. XIX – нач. XX века. – Москва, 1999. – 575 с.; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – Москва, 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – Москва, 2000. – 96 с.; *Ананьич Б.В.* Предпринимательство в России (религиозно-национальный аспект) // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд. – Москва, 2000. – С.242–269; *Петров Ю.А.* Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика. – Москва, 2002. – 440 с.; *Левандовская А.А., Левандовский А.А.* «Тёмное царство»: купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – №1 – С.146–158; *Шацилло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – Москва, 2004. – 265 с.; *Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии.* – Москва, 2007. – 248 с. та ін.

⁷ *Гончаров Ю.М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; *Мешалкин П.Н.* Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; *Беспалова Ю.М.* Ценностные ориентации предпринимательства России: На материалах западносибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX вв. – Санкт-Петербург, 1999. – 248 с.; *Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М.* Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

⁸ *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С.47–63; *Крутиков В.В.* Буржуазия України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип.П. – С.24–41; *Ігнат'єва Т.В.* Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: Соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.172–179; *Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

⁹ *Гуржій О.І.* Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.

¹⁰ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 280 с.

¹¹ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. 2-е изд., доп. – К., 1998. – 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Григорій Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

¹² *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т.2. – С.523.

¹³ Материалы для статистики Российской империи. – Санкт-Петербург, 1839. – С.149–150.

¹⁴ *Герман К.* Статистическое исследование относительно Российской империи. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1819. – С.288.

¹⁵ Складено за: *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С.98–103.

¹⁶ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.135–136, 143.

¹⁷ Там само. – С.144.

¹⁸ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С.107; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – С.115.

¹⁹ *Субботин А.П.* В черте еврейской осёдлости: Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1890. – С.143.

- ²⁰ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А.Забелин. – Ч.1. – К., 1887. – С.121–122.
- ²¹ Відповідні дані автор опрацював за джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.
- ²² Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – Москва, 1956. – С.122.
- ²³ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С.25–26.
- ²⁴ Складено за: Ежегодник министерства финансов, 1900. – Санкт-Петербург, 1901. – С.123–127; Ежегодник министерства финансов, 1903. – Санкт-Петербург, 1904. – С.187–192.
- ²⁵ Шаццлло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – С.104.
- ²⁶ Підраховано автором за джерелами, указаними в посиланні 21.
- ²⁷ Россия в начале XX столетия. – Москва, 2002. – С.88, 97.
- ²⁸ Кулишер М.И. Евреи в Киеве: Исторический очерк // Еврейская старина. – Вып.3. – 1913. – С.351–366; Вып.4. – 1913. – С.417–438.
- ²⁹ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Киевская старина. – 1900. – №2. – С.141.
- ³⁰ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С.124.
- ³¹ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской осёдлости. – Санкт-Петербург, 1884. – С.5–11.
- ³² Підраховано автором за джерелами, указаними в посиланні 21.
- ³³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Санкт-Петербург, 1904. – Т.46: Харьковская губерния. – С.52.
- ³⁴ Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – С.6.
- ³⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т.46. – С.52.
- ³⁶ Житецкий И. Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – №7/9. – С.17.
- ³⁷ Див.: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А.Шмидт. – Санкт-Петербург, 1862. – С.867; [Журавский Д.]. Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – Ч.III. – С.519.
- ³⁸ Аксаков И. Указ. соч. – С.37.
- ³⁹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.156.
- ⁴⁰ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С.45–48.
- ⁴¹ Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. – Санкт-Петербург, 1818. – Т.1. – С.168.
- ⁴² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.22, 187.
- ⁴³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.142.
- ⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2. – Т.10. – №7931.
- ⁴⁵ Там же. – Т.16. – №15145.
- ⁴⁶ Про московських купців-старообрядців див.: Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии. – Москва, 2007. – 248 с.
- ⁴⁷ Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты, в 2-х частях. – Санкт-Петербург, 1853. – С.71.
- ⁴⁸ Домонтович М. Указ. соч. – С.120, 633, 634.
- ⁴⁹ Аксаков И. Указ. соч. – С.7.
- ⁵⁰ Там же. – С.8.
- ⁵¹ Там же. – С.9.
- ⁵² Там же. – С.11.
- ⁵³ Там же. – С.12.
- ⁵⁴ Сулицов М.Ф. Слобожани: Исторично-етнографічна розвідка. – Х., 1918. – С.78.
- ⁵⁵ Домонтович М. Указ. соч. – С.532.

- ⁵⁶ В.И.Л. [рец.] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – 351 с. // Основа. – 1862. – №4. – С.80.
- ⁵⁷ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – С.9.
- ⁵⁸ Оглоблин А.П. Указ. соч. – С.45, 46.
- ⁵⁹ Бованенко Д. До методології вивчення історії українського господарства // Прапор марксизму. – 1927. – №7. – С.90–93.
- ⁶⁰ Там само. – С.92.
- ⁶¹ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч.І. – Одесса, 1853. – С.348–349.
- ⁶² Одесский порт: Значение, перспективы, нужды. – Б.м., 1927. – С.120.
- ⁶³ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Сост. в 1859 г. А.Скальковским. – Санкт-Петербург, 1865. – С.105.
- ⁶⁴ Чехович П.С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. – Одесса, 1894. – С.20; Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С.196–197.
- ⁶⁵ Історія міст і сіл Української РСР. – Т.16: Одеська область. – К., 1969. – С.91.
- ⁶⁶ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах г. Одессы. – Одесса, 1859. – С.71.
- ⁶⁷ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С.106.
- ⁶⁸ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С.360.
- ⁶⁹ Невзоров А. Русские биржи: Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.179.
- ⁷⁰ Крутиков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.63–64.
- ⁷¹ Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С.107.
- ⁷² Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – Санкт-Петербург, 1906. – С.19.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник. – 1845. – 17 января.
- ⁷⁵ Одесский вестник. – 1837. – 4 августа.
- ⁷⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.17.
- ⁷⁷ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – К., 1999. – С.210–243.
- ⁷⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – С.260.
- ⁷⁹ Там же. – С.241.
- ⁸⁰ Вавилов И. Беседы русского купца. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – С.68.
- ⁸¹ Там же. – С.104.
- ⁸² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.109. – Оп.3. – Д.1735. – Л.1 об.
- ⁸³ Субботин А.П. В черте еврейской осёдлости: Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – С.212.
- ⁸⁴ Там же. – С.215.
- ⁸⁵ Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: Навч. посіб. – Херсон, 2003. – С.112, 114.
- ⁸⁶ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской осёдлости. – С.33.
- ⁸⁷ Історія Києва. – К., 1960. – Т.1. – С.393, 395.
- ⁸⁸ Невзоров А. Указ. соч. – С.197.
- ⁸⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т.16: Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С.51.
- ⁹⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.169.
- ⁹¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – Т.9. – №7694-а.
- ⁹² Ковалинский В. Меценаты Киева. – С.175.
- ⁹³ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – С.125.

- ⁹⁴ Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины, 5656–5756: Исторический очерк. – К., 1996. – С.13.
- ⁹⁵ Киевлянин. – 1882. – 8 января.
- ⁹⁶ Складено за: Двадцятипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С.25.
- ⁹⁷ Киевлянин. – 1868. – 5 сентября.
- ⁹⁸ Субботин А.П. Указ. соч. – С.113, 114, 117.
- ⁹⁹ Волынские губернские ведомости. – 1860. – 9 апреля.
- ¹⁰⁰ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.Х. – Ч.3: Волынская губерния / Сост. Фритче. – Санкт-Петербург, 1850. – С.99.
- ¹⁰¹ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А.Забелин. – Ч.1. – К., 1887. – С.129.
- ¹⁰² Материалы для статистики Российской империи. – Ч.2: Свод городских отчётов по Харьковской губернии за 1837 г. – Санкт-Петербург, 1839. – С.90.
- ¹⁰³ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 года. – Х., 1916. – С.2; Абрамович И.А. Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства. – Х., 1997. – С.8.
- ¹⁰⁴ Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при статистическом отделении совета МВД. – Ч.2: Свод городских отчётов по Харьковской губернии за 1837 г. – Санкт-Петербург, 1839. – С.120; Харьковский календарь на 1884 год / Под ред. Л.С.Ефименко, год 12-й. – Х., 1883. – С.136.
- ¹⁰⁵ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1863. – С.3.
- ¹⁰⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.143.
- ¹⁰⁷ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – С.86.
- ¹⁰⁸ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Т.2. – С.131.
- ¹⁰⁹ Аксаков И. Указ. соч. – С.6.
- ¹¹⁰ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав, 1867. – С.170.
- ¹¹¹ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С.350.
- ¹¹² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – С.260.
- ¹¹³ Болсуновський С. Катеринослав – Дніпропетровськ – 225: Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С.7.
- ¹¹⁴ Дубінець С.В. До питання про склад торговельної буржуазії Донбасу та Придніпров'я (кінець XIX – початок XX ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: 36. ст. – Кн.10. – Донецьк, 2003. – С.138 (досліджуваний регіон включає Катеринославську та частину Харківської губерній).

The article analyzes ethnic-religious composition of the merchants of Ukraine as layers of different social and legal status, changes its size during that period. It is found that the dominant positions in trade and industry were merchants of non-Ukrainian origin.